

Doorgaande lijn
van VVE naar groep 3
en verder

ISBN 978-90-77737-58-3

1. Waarom aandacht voor de doorgaande lijn naar groep 3 en verder?

Wanneer het bij VVE over de ‘doorgaande lijn’ gaat, denkt men al snel aan de overgang van de voor- naar de vroegschoolse educatie. Het is duidelijk dat kinderen baat hebben bij een soepele overgang naar de basisschool. Maar wat gebeurt er als de kinderen in groep 1 en 2 VVE hebben doorlopen en doorstromen naar groep 3?

In groep 1 en 2 is de laatste jaren veel geïnvesteerd. Een aantal scholen is met VVE-programma’s gaan werken, wat heeft geleid tot een meer systematische aanpak. De vraag is, hoe groep 3 hier optimaal op in kan springen: hoe kunnen zij gebruik maken van de goede basis die is gelegd in groep 1 en 2 (en vaak ook al in de voor-schoolse periode) en de overstap soepel laten verlopen? In de praktijk is er vaak sprake van een ‘knip’ tussen groep 1-2 en groep 3 en verder. In groep 1 en 2 is de aanpak veelal ontwikkelingsgericht – er wordt nauw aangesloten bij de ontwikkeling van het individuele kind. In groep 3 staat het leren lezen, schrijven en rekenen centraal, met een doorgaans meer ‘homogene’, methodische groepsaanpak.

In deze brochure laten we zien welke mogelijkheden er zijn om de knip van groep 1-2 naar groep 3 en verder te overbruggen en de doorgaande lijn te versterken. Hierbij onderscheiden we drie aspecten van de doorgaande lijn:

- Beleid en samenwerking
- Overdracht van gegevens
- Inhoudelijke doorgaande lijn: programma’s en domeinen

We sluiten af met enkele tips voor scholen.

Deze brochure

Iedere school geeft op zijn eigen manier vorm aan de doorgaande lijn. Daarom geven we in deze brochure geen ‘blauwdruk’ voor de doorgaande lijn naar groep 3 en verder. Wel laten we zien welke mogelijkheden er zijn, met andere woorden,

waar kun je aan denken als je de doorgaande lijn wilt versterken? We doen dat aan de hand van praktijkvoorbeelden. Hiervoor hebben we een aantal scholen geïnterviewd die zelf aan hebben gegeven 'good practice' te zijn op dit terrein. Ook hebben we een aantal experts geïnterviewd.¹ Deze brochure sluit aan op een andere brochure uit deze Focus-reeks, namelijk *Doorgaande lijn van voor- naar vroegschoolse educatie*.

¹ Zie achterin voor een lijst van scholen en experts die bij de totstandkoming van deze brochure betrokken zijn geweest.

2. Beleid en samenwerking

We starten met enkele belangrijke voorwaarden voor een doorgaande lijn: eenduidig beleid en goede samenwerking. Dat illustreren we met enkele voorbeelden uit de praktijk.

De doorgaande lijn van groep 1-2 naar groep 3 en verder krijgt gemakkelijker vorm wanneer er door de hele school heen één beleid of aanpak wordt gevolgd, bijvoorbeeld wat betreft de onderwijskundige visie, de pedagogisch/didactische aanpak (o.a. zelfstandig werken) of het te volgen instructiemodel. Dat vereist dat er binnen de school nauw wordt samengewerkt en veel wordt afgestemd. De rol van de directie hierbij is van groot belang – die jaagt de aanpak aan en zorgt ervoor dat alle neuzen één kant op staan. Resultaatgericht werken is een goed voorbeeld van een schoolbrede aanpak.

We hebben voor heel de school een duidelijk beeld van waar we naar toe willen. Dit beeld hebben we per bouw beschreven in een plan waarin tussendoelen, einddoelen, activiteiten en verantwoordelijken zijn opgenomen. Met name tussendoelen zijn van groot belang om de vinger aan de pols te houden. Als deze er niet zijn, kan het gebeuren dat leerkrachten halverwege een schooljaar concluderen dat ze ‘achterlopen’, terwijl de doelen pas aan het einde van een schooljaar gerealiseerd hoeven te zijn. De tussentijdse evaluaties vinden plaats tijdens een studiemiddag met alle teamleden. We bekijken dan of de tussendoelen voor een voorbije periode gerealiseerd zijn. Op basis van de uitkomsten van de tussentijdse evaluatie worden de bouwplannen daar waar nodig bijgesteld.

Onder de Kastanje, Sittard

Behalve resultaatgericht werken kan de school ook op andere punten met één aanpak werken – bijvoorbeeld wat betreft de didactiek. Een voorbeeld hiervan is een doorlopend instructiemodel.

Door de hele school heen werken we met het ‘Stoplicht in de klas’: als stoplicht op rood staat, is iedereen stil, vervolgens ga je verder met één groepje kinderen. Ook het model ‘afpellen’ passen we in de hele school toe: we beginnen met de hele groep, dan zelfstandig, een klein groepje krijgt de instructie nog een keer op een andere manier, dan weer zelfstandig. Uiteindelijk houd je nog één leerling over.

[De Barte, Drachten](#)

Het werken vanuit één visie voor de hele school kan in de praktijk ook op bezwaren stuiten. Een visie die heel goed past bij de onderbouw sluit niet altijd goed aan bij de manier van werken in hogere groepen.

Ontwikkelingsgericht onderwijs (OGO) is onderdeel van de visie van de school. Dit is in de peutergroepen en de groepen 1-2 goed zichtbaar, in groep 3 en 4 ook nog wel, maar daarna wat minder. De VVE-coördinator houdt samen met de onderbouwcoördinator de doorgaande lijn in de gaten. De OGO werkgroep stelt voor drie jaar de schoolthema's vast. Ook gaan we zoveel mogelijk op dezelfde manier om met woordenschat. De valkuil is dat het ontwikkelingsgericht werken vooral een doorgaande lijn kent van de peuters tot en met groep 4 en dat het in de bovenbouw ‘meer iets erbij’ wordt. “Het moet ook leuk zijn om te doen, niet omdat het moet.”

[Het Startblok, Schiedam](#)

3. Registratie en overdracht van gegevens

Een belangrijk aspect bij het realiseren van een doorgaande lijn is de overdracht van gegevens. Wat is hiervoor nodig en wat zijn de mogelijkheden? Een eerste vereiste is dat scholen systematisch observeren en registreren.

Hoe draag je gegevens over van de kleuters naar groep 3? In groep 1-2 wordt vaak gewerkt met speciale observatie-instrumenten voor kleuters, die soms al starten in de voorschoolse periode. Veel van deze instrumenten zijn gekoppeld aan VVE-programma's of andere kleutermethodieken en lopen niet door in groep 3. Het Cito-LOVS start wel al in groep 1-2, maar ook met speciale kleutertoetsen (Ordenen en Taal voor Kleuters), die niet verder doorlopen. In onderstaand voorbeeld laten we zien hoe een discrepantie tussen de scores voor Taal voor Kleuters en de Drie Minuten Toets op een school hebben geleid tot een andere aanpak bij de kleuters. Voor scholen is het dus de moeite waard om de overgang extra in de gaten te houden – zeker wat betreft de toetsresultaten – en hier zonodig de aanpak op aan te scherpen.

Tijdens de gehele schoolperiode maken de leerlingen op vaste momenten Cito-toetsen. Op schoolniveau evalueren we de resultaten. Bij de kleuters kijken we onder meer naar de voorspellende waarde van toetsscores in groep 2 voor succes op deelvaardigheden van technisch lezen in groep 3. Deze voorspellende waarde blijkt gering te zijn. Het kan bijvoorbeeld zijn dat een leerling in groep 2 een A-score heeft voor Taal voor Kleuters, terwijl diezelfde leerling in groep 3 matig scoort op de DMT-toets. Hierdoor weten we dus dat voor technisch leren lezen meer vaardigheden nodig zijn dan degene die aan bod komen in Taal voor Kleuters. In onze kleutergroepen hebben we daarom een zeer gevarieerd taalaanbod, zowel wat betreft inhoud als wat betreft manier van aanbieden.

Onder de Kastanje, Sittard

Sommige scholen ontwikkelen zelf leerlingvolgsystemen of aanvullingen daarop, die doorlopen naar groep 3 en verder.

Voor het in beeld brengen van de ontwikkeling van leerlingen maken we onder meer gebruik van toetsen uit het Cito-LOVS. De scores op deze toetsen worden verwerkt in zelf ontwikkelde tussenformulieren. We hebben een tussenformulier dat dient als basis voor een handelingsplan. In dit formulier worden per leerling de scores op alle toetsen opgenomen. We kunnen zo snel zien op welk onderdeel een leerling uitvalt. Voor leerlingen die 'echt uitvallen' stellen we als aanvulling op de groepsplannen waar we mee werken een handelingsplan op. In een tweede tussenformulier hebben we drie leeslijnen² opgenomen: basisniveau, lwoo-niveau en praktijkonderwijsniveau. Op basis van de toetsscores van een leerling kunnen we een voorspelling doen van het eindniveau van een leerling. Het streven is dat alle leerlingen het basisniveau halen. Als tussentijds blijkt dat dit niet haalbaar is omdat een leerling onder de tussennormen scoort, komt het in een lagere leerlijn met andere leerdoelen terecht. Met dit formulier kunnen we de ontwikkeling van een kind goed zien. Daardoor kunnen we tijdig signaleren en ingrijpen voordat er 'echt iets aan de hand is'. De leerkrachten van groep 1, 2 en de schakelklas hebben wekelijks overleg over het programma.

De Barte, Drachten

Systematisch observeren en registreren en een zorgvuldige overdracht is met name bij zorgkinderen van groot belang. Door het gebruik van observatie- of volgsystemen wordt het voor leerkrachten gemakkelijker om zorgkinderen tijdig te signaleren.

Op onze school houden we de ontwikkeling van alle leerlingen goed in de gaten. Daarvoor maken we gebruik van toetsscores en van observaties. Leerkrachten krijgen daarbij ondersteuning van de ib-er. De ib-er heeft enkele malen per jaar leerlingbesprekingen met de leerkrachten. In deze besprekingen worden de zorgen besproken en wordt indien nodig een plan van aanpak gemaakt. Ook wordt er gebruik gemaakt van de deskundigheid van het speciaal onderwijs om de leerkrachten te adviseren en eventueel onderzoeken af te nemen, zodat de juiste zorg geboden kan worden.

Leerlingen waarvan de ontwikkeling stagneert worden, na toestemming van de ouders, besproken in het zorgteam. Dit zorgteam kent een brede samenstelling. Naast de ib-er van de school bestaat het uit een leidster van de peuterspeelzaal, een schoolarts en vertegenwoordigers van het consultatiebureau, jeugdzorg en maatschappelijk werk. Het voordeel van een dergelijk zorgteam is dat de lijnen naar alle organisaties kort zijn, zodat snel de juiste hulp geboden kan worden.

Onder de Kastanje, Sittard

² Voor taal en rekenen hebben we vergelijkbare formulieren.

4. Inhoud

Ook al is het essentieel om te werken vanuit een eenduidig beleid en goed te registreren, het realiseren van een doorgaande lijn naar groep 3 en verder staat of valt met de inhoudelijke aansluiting. We bespreken eerst manieren om de inhoudelijke aansluiting te organiseren, en gaan daarna in op doorlopende leerlijnen per domein.

Doorgaande lijn in het programma

Wat kun je als school doen om de inhoudelijke aansluiting tussen het VVE-programma in groep 1-2 en de aanpak in groep 3 te optimaliseren? Enerzijds kun je leerlingen in groep 1-2 beter voorbereiden op wat er komen gaat in groep 3, anderzijds kun je de aanpak van groep 1-2 doortrekken naar groep 3. We noemen hier enkele concrete mogelijkheden:

- Gebruikmaken van een speciale 'groep 3 uitbreiding' van VVE-programma's;
- 'Tussengroepen' creëren die de overstap gemakkelijker maken;
- Methodes gebruiken die in groep 1-2 starten met een 'voorbereidend programma';
- Gebruik maken van één doorlopende leerlijn taal, rekenen, etc.³

We lichten deze mogelijkheden hieronder toe aan de hand van voorbeelden uit de praktijk.

VVE-programma's die doorlopen

Een aantal VVE-programma's heeft een speciale 'groep 3 uitbreiding' ontwikkeld, met als doel de knip tussen groep 1-2 en groep 3 te overbruggen. Daardoor wordt het voor scholen die met een VVE-programma werken in groep 1-2, gemakkelijk om de methodiek door te trekken. We geven hier enkele voorbeelden:

- **Kaleidoscoop:** Het accent blijft in groep 3 liggen op interactief leren. De inhoud van het leerproces wordt gekoppeld aan vaste elementen van Kaleidoscoop, zoals de leeromgeving en het dagschema.ⁱ *)
- **Ko heeft praatjes:** Dit programma bouwt in groep 3 voort op de leerlijnen mondelinge communicatie en woordenschat van Ik & Ko. De Pop Ko gaat mee naar groep 3. De leerkracht onderneemt prikkelende activiteiten en werkt met kleine groepjes. Door herkenbare situaties oefenen de kinderen spelenderwijs met de woorden.ⁱⁱ

3 Zie verderop in dit hoofdstuk, onder 'Doorgaande lijn per domein'.

*) Noten in Romeinse cijfers verwijzen naar de literatuurlijst op p.22

- Piramide: Binnen projecten in groep 3 wordt aandacht besteed aan ontwikkelingsaspecten als taal, rekenen, beeldende vorming, muziek, sociale en persoonlijke ontwikkeling. Leerkrachten stimuleren leerlingen om op eigen initiatief leerervaringen (o.a. lezen, schrijven en rekenen) op te doen in verschillende hoeken.ⁱⁱⁱ

Ook andere elementen van de werkwijze in groep 1 en 2 zijn geschikt om in groep 3 door te laten lopen (zie kader).

Het doortrekken van een VVE-programma naar

Je kunt de doorgaande lijn ook versterken door in groep 3 te blijven werken met takenborden, thematisch te werken, te werken in hoeken (in het kader van zelfstandig werken) en een inloophalf uurtje te organiseren met vrij werken en ingeplande tijd voor spel, creativiteit en beweging.

CED-groep

groep 3 heeft nog een voordeel: het geeft leerlingen vertrouwen omdat al bekende principes en symbolen weer terugkomen.

Door het gebruik van 'Ko heeft praatjes' voor groep 3 is de doorgaande lijn geïntensiveerd en voltooid: de doorgaande lijn staat. Nu moeten we deze gaan onderhouden. Het feit dat de pop Ko ook in groep 3 in de klas is, zorgt voor een gevoel van veiligheid bij de kinderen.

Tweelingen, Eindhoven

Sommige scholen zijn van mening dat je er met een 'groep 3 uitbreiding' alléén niet komt. Ze vullen dat aan met eigen oplossingen 'op maat'.

We hebben inmiddels ervaring opgebouwd in het doortrekken van de lijn van Piramide naar de methodes in groep 3. Die verbinding is gebaseerd op ervaring van de leerkrachten van de groepen 1-2 en is dus zelf ontdekt, besproken en opgeschreven. Het is niet de officiële doorgaande lijn van Piramide. Als je het volgens Piramide doet, dan kun je groep 3 meenemen op de kleutermanier maar dan heb je het breekpunt bij de overgang naar groep 4. We hebben dus onze eigen oplossing gemaakt. Gelukkig is één van de leerkrachten in groep 3 ook intern begeleider en kan diegene informatie meenemen naar andere groepen. Uiteindelijk moet er binnen de school een doorgaande lijn tot groep 8 komen, gebaseerd op

eigen inzicht en met de methode als uitgangspunt, basis of hulpmiddel.

Op Dreef, Nieuw Venne

Tussengroepen creëren

Een andere mogelijkheid om de overgang van groep 1-2 naar groep 3 en verder te versoepelen, is het creëren van 'tussengroepen'. Onderstaand fragment uit een schoolgids laat zien dat dit tot een herindeling van de onderbouw heeft geleid.

We onderscheiden de volgende groepen in de onderbouw:

Groep 1: de instroomgroep

Leerlingen komen als 4-jarige de school binnen. Daar blijven zij een periode die ligt tussen de 4 maanden en een heel schooljaar. Kinderen ontdekken gedurende deze periode hun nieuwe omgeving, wennen aan nieuwe kinderen, aan een nieuwe leraar. Ontdekken de materialen: wat kun je er allemaal mee, waar ligt het, wat doen andere kinderen ermee. Pas daarna komen de eerste gerichte opdrachten.

Groep 1-2

Na de instroomgroep schuiven de kinderen na enige tijd door naar een van de groepen 1-2. Het zijn de kleutergroepen waarin kinderen langer verblijven. Oudste en jongste kleuters zitten bij elkaar. De meeste kinderen brengen er één tot twee jaar door.

Groep 2,5

Je bent halverwege op weg naar groep 3. Het lesaanbod van groep 2,5 is gericht op leerstof van groep 3. Door middel van spel, kringactiviteiten, werken in hoeken leren de kinderen de betekenis van begrippen, letters, cijfers. Sommige kinderen maken een start om op speelse manier een begin te maken met

de leerstof van groep 3. Hoe lang je hier blijft, hangt ook weer af de ontwikkeling die je doormaakt op de diverse gebieden van lezen, rekenen, schrijven, de sociale ontwikkeling. Deze periode duurt gemiddeld enkele maanden.

Groep 3

Behandelt de leerstof rond aanvankelijk lezen, aanvankelijk schrijven en aanvankelijk rekenen.

Groep 3,5

Reikt de leerstof aan waarin het technisch lezen, schrijven, rekenen en nu ook schriftelijke taal geoefend worden. Deze leerlingen zijn in het AVI-lezen bezig, leren sommen maken zonder hulpmiddelen als het rekenrek of de vingers, krijgen dictes. Ook deze fase neemt een aantal maanden in beslag.

Groep 4

Daar leren de kinderen rekenen tot 100, tafels van vermenigvuldiging, schrijven van hoofdletters. Het leestempo gaat omhoog en we maken een start met begrijpend lezen. Verder wordt dagelijks aan schriftelijke taalopdrachten gewerkt.

Fragment uit de schoolgids van de Van Kampenschool, Vlaardingen

Een andere optie is om, in plaats van de gebruikelijke combinatie groep 1-2, een combinatieklas groep 2-3 in te richten, waardoor snelle leerlingen eerder kunnen starten met lezen en/of rekenen. Deze voorbeelden gelden voor alle leerlingen van de school. Maar scholen kunnen ook een 'schakelklas' inrichten, waarin juist die kinderen worden geplaatst die extra ondersteuning nodig hebben.

Veel leerlingen komen met een taalachterstand binnen. Hoe hard we ook werkten, we boekten te weinig resultaat; in groep 3 hadden ze nog steeds een taalachterstand. Wij hebben daarom een schakelklas opzet, die gericht is op taal-taal-taal. Daar worden 8 tot 10 leerlingen uit groep 1-2 voor geselecteerd – niet de zwakste leerlingen, ze moeten wel leerpotentieel hebben en geen gedragsproblemen.

De schakelklas is in 2008-2009 begonnen. Daarbinnen komen onderdelen van Schatkist aan bod. Het programma is intensiever dan in de reguliere groep: er wordt 2 keer gewerkt in plaats van een keer (themahoek, met materiaal bezig zijn, etc.). Omdat het een klein groepje is, er is meer aandacht voor ieder kind. Dat is de grootse kracht: er zitten geen kinderen die de les verstoren. Je kunt er echt voor gaan. Alle kinderen zijn vooruitgegaan. Voor de invoering van de schakelklas werd het AVI-2 niveau door bijna niemand gehaald. Nu wel, de

aanpak heeft dus resultaat. Ook zijn kinderen veel vrijer geworden. Daarnaast is er voor de 'zwaardere gevallen' twee middagen per week tutoring. In groep 3 tot en met 5 wordt dit doorgetrokken, met 3 à 4 ochtenden. Daar zijn specifieke programma's voor gemaakt, om die onderdelen aan te pakken waar het kind op uitvalt.

Door deze maatregelen hoef je bij de overgang naar groep 3 niet op niveau 0 te beginnen. Je kan beter tegemoetkomen aan niveaoverschillen tussen kinderen. Een aantal kinderen kan al heel snel aan het reguliere programma van de school mee doen. De leerkracht van groep 3 houdt dan meer tijd over voor kinderen die dat nodig hebben.

De Barte, Drachten

Methodes gebruiken die starten in groep 1-2

Behalve het doortrekken van het (VVE-)programma naar groep 3, kunnen scholen ook methodieken van groep 3 en verder 'naar voren halen'. Verschillende taal- en rekenmethodes hebben een voorbereidend programma ontwikkeld dat start in groep 1-2.

Voorbeelden taalmethodes:

- Alle Kinderen leren lezen (medio groep 2 tot april groep 3)
- De Leesbus (groep 2 en 3)
- De Leeslijn (groep 1-6)

- De Leessleutel (groep 1 tot en met 3)
- Combinatie Schatkist (groep 1-2) en Veilig Lereren Lezen (groep 3)

Voorbeelden rekenmethodes:

- Pluspunt kleuterpakket (groep 1-2)
- De Wereld in getallen kleuterpakket (groep 1-2)
- Alles Telt (groep 1-8)
- Rekenrijk (groep 1-8)

Doorgaande lijn per domein

De inhoudelijke doorgaande lijn tussen een (VVE-)programma in de onderbouw en groep 3 en verder wordt ondersteund door uit te gaan van één doorlopende leerlijn taal, rekenen, etc. We geven voorbeelden voor de domeinen taal, rekenen, sociaal-emotionele ontwikkeling en motoriek.

Taal

Er is veel geschreven over de voorbereidingen in groep 1-2 op het aanvankelijk lezen in groep 3. We geven hier enkele voorbeelden van manieren waarop de doorgaande lijn op het gebied van taal is uitgewerkt.

CPS heeft een *Doorgaande Leeslijn*^{iv} uitgewerkt voor 3-13-jarigen. In groep 1-2 moet er aandacht besteed worden aan een aantal leergebieden, zodat leerlingen in groep 3 met aanvankelijk leesonderwijs kunnen starten. Deze leergebieden komen grotendeels overeen met die van de Taallijn VVE (mondelling taalvaardigheid, kennis van geschreven taal, woordenschat). Daarnaast bevat de doorgaande leeslijn de leergebieden ‘fonolo-

gisch en fonemisch bewustzijn’ (inzicht in klanken - de vorm van gesproken taal) en ‘begrijpend luisteren’. Voor ieder leergebied omschrijft de leeslijn wat de (tussen)doelen zijn in groep 1-2, hoe je de doelen kunt toetsen en welke activiteiten mogelijk zijn.

Volgens taalspecialist Kees Vernooy zijn drie elementen cruciaal voor een goede leesstart in groep 3: goede mondelinge taal/woordenschat, fonemisch bewustzijn en letterkennis. Dit heeft een kind minimaal nodig om woorden nauwkeurig en vlot te kunnen decoderen. De leergebieden in groep 3 sluiten daar op aan:

- Aanvankelijk technisch lezen
- Woordenschat
- Mondelinge taalvaardigheid
- Begrijpend luisteren/begrijpend lezen

Ook voor groep 4 tot en met 8 geeft de leeslijn aan om welke leergebieden het gaat.

In de Pilots Taalbeleid Onderwijsachterstanden en de taalverbetertrajecten is de doorgaande lijn van de voor- en vroegschoolse educatie naar de basis-

schoolperiode (4-12 jaar) één van de doelstellingen.^{vi} Voor verschillende taaldomeinen zijn kwaliteitskaarten^{vii} ontwikkeld, die bedoeld zijn als leidraad voor leerkrachten om effectief onderwijs te geven. Zinvolle kwaliteitskaarten voor het domein taal:

- **Aanvankelijk lezen:** Leerkrachten in groep 3 starten met het toetsen van letterkennis. 'Al aan het begin van groep 3 brengt de leerkracht in kaart hoe veel letters en welke letters de leerlingen al kennen. Deze informatie ontvangt zij van de leerkracht van groep 2.'
- **Woordenschat:** Vanaf groep 1 passen leerkrachten de 4-Takt toe: voorbereiden, semantiseren, consolideren en controleren. Daarnaast is er een kwaliteitskaart met ideeën om woordspelletjes te doen in de onderbouw. Bijvoorbeeld een verhaal voorlezen en telkens de kinderen een gebaar laten maken als een bepaald woord wordt genoemd of leerlingen zo veel mogelijk rijmwoorden laten noemen bij een woord.

Daarnaast is er een kwaliteitskaart met een tijd-padaanduiding voor voorlezen aan jonge kinderen (didactiek die doorloopt in groep 3 en verder), en een kwaliteitskaart voor leesbevordering, doorlopend voor groep 1 tot en met 8.

In de praktijk maken scholen vaak combinaties van bestaande methodieken en materialen. Dat vullen ze nader in of aan met eigen materiaal en inzichten.

We stimuleren de beginnende geletterdheid met de letter van de week, de woordspin, en het eerste-laatste woord spel. Dat zijn onderdelen van Schatkist. We houden ons aan de methode, maar we vullen het soms wel op onze eigen manier verder in. Schatkist is voor groep 1 en 2, in groep 3 stappen we langzaam over naar Lang zullen ze lezen. Kinderen komen redelijk verschillend binnen in groep 3. Sommige leerlingen kunnen al volledig lezen, sommige beginnen op 'niveau 0'. De leerkracht moet al heel snel differentiëren om aan te sluiten bij het niveau van de kinderen. Leerkrachten van groep 1-2 overleggen hierover met de leerkracht van groep 3, alles staat ook op papier.

De Barte, Drachten

Taal staat in de kleutergroepen in het teken van ontluikende geletterdheid en het voorbereidend schrijven. Met behulp van de Leeslijn worden spelletjes in groep 2 geïntroduceerd, die voorbereiden op het lezen in groep 3. Bij het voorbereidend schrijven is het trainen van de fijne motoriek van belang. De school heeft de methodes 'Schrijfkriebels' en 'Cesar & Nelly' aangeschaft, die aansluiten op het trainen van de fijne motoriek. De echte schrijfmethode zoals die op veel scholen vanaf begin groep 3 gebruikelijk is, wordt pas vanaf januari (dus halverwege groep 3) ingezet. Het eerste half jaar vinden er voorbereidende activiteiten plaats. De methodes 'Schrijfdans 2' en 'Schrijven op maat' worden op dit ogenblik bestudeerd. Eén ervan zal aangeschaft worden.

[Op Dreef, Nieuw Venneep](#)

Rekenen

Enkele instanties hebben een doorgaande leerlijn ontwikkeld voor rekenen vanaf de onderbouw. We noemen hieronder drie voorbeelden.

Het Projectbureau Kwaliteit, dat onder verantwoordelijkheid valt van de PO-raad, heeft in het kader van de rekenpilots^{viii} een brochure opgesteld met handvatten voor het rekenonderwijs in groep 1 tot en met 8^{ix}. Cruciaal voor groep 1-2 is dat leerkrachten veel aandacht besteden aan gecijferdheid en wiskundige oriëntatie (verbonden aan

speelse en betekenisvolle activiteiten), dat ze gerichte aandacht besteden aan tellen en getalbegrip en dat ze problemen in de rekenontwikkeling zien aankomen en tijdig ingrijpen. Ook worden doelen genoemd voor het einde van groep 2:

- Kinderen kennen de cijfersymbolen;
- Kinderen kunnen tot 20 tellen;
- Kinderen kunnen vanaf een gegeven getal verder tellen;
- Kinderen kunnen de buurgetallen noemen van getallen tot 20.

De aanpak in groep 3 bouwt hierop voort. Net als in groep 2 hebben zwakke rekenaars meer instructie en oefentijd nodig. Einddoel voor het einde van groep 3 is dat het optellen en aftrekken tot 10 is gememoriseerd. Ook voor de hogere groepen worden de einddoelen benoemd. Net als voor de taalpilots zijn ook voor de rekenpilots kwaliteitskaarten ontwikkeld. Hierin staan tips voor leerkrachten, zowel voor de inhoud als voor de didactiek.

Het Freudenthal Instituut^x spreekt in het boek 'Jonge kinderen leren rekenen' van 'elementair getalbegrip'. Daarbinnen worden drie niveaus onderscheiden.

- Niveau 1: kinderen kunnen aantallen tot tenminste tien tellen, ordenen, redelijk schatten wen vergelijken op meer, minder en gelijk, indien ze ingebed zijn in contextsituaties;
- Niveau 2: kinderen kunnen zowel op rij geordende als ongeordende aantallen objecten tot

tien ordenen, vergelijken, schatten en tellen, en zijn in staat eenvoudige erbij- en eraf-situaties tot tien op te lossen in de vorm van bedekspelletjes, winkelen en dergelijke;

- Niveau 3: kinderen kunnen benoemde aantallen tot tien telbaar representeren met vingers, streepjes en stippen.

Het gebruik van cijfers en het uitvoeren van rekenhandelingen daarmee (niveau 3) behoort niet tot de doelstellingen van eind groep 2, maar komt in groep 3 wel nadrukkelijk aan bod. In groep 3 staat het rekenen tot tien en vervolgens tot twintig centraal, in groep 4 volgt het rekenen tot honderd. De overgang naar niveau 3 wordt gestimuleerd door vragen te laten beantwoorden over schatten, ordenen, vergelijken en 'erbij' en 'eraf', zonder naar concrete objecten te verwijzen. Het is belangrijk dat het aanvankelijk rekenonderwijs in groep 3 zowel qua vorm als qua inhoud aansluit bij het onderwijs in de kleutergroepen. Dat betekent voor de didactiek dat er ruimte moet zijn voor zowel spontane als vooropgezette onderwijsactiviteiten; inhoudelijk moet het aansluiten bij het objectgebonden tellen van niveau 2 in het kleuteronderwijs.

Een andere bruikbare richtlijn voor rekenen en wiskunde in de onderbouw is het boek 'Wiskunde-avonturen met jonge kinderen'^{xi} van het CPS. Dit boek schetst een leerlijn rekenen van de kleuters tot en met groep 4 en gaat expliciet in op de overgang van groep 1-2 naar groep 3 en 4. Wat betreft de inhoud is de doorgaande lijn uitgewerkt voor getalbegrip en tellen, werken met aantallen,

meetkunde, tijd en de relatie tussen wiskunde en taal.

Voor de overgang van groep 1-2 naar groep 3 (en verder) geeft het boek een voorbeeld van een planning voor een rekenles in groep 3 waarin ook elementen voorkomen die in groep 1-2 worden gebruikt, zoals het starten met een opwarmer, het gezamenlijk oefenen en het werken vanuit een centraal thema. Andere tips voor een soepele overgang:

- Creëer ook in groep 3 enkele interessehoeken, in de klas of buiten het lokaal;
- Pas als leerkracht van groep 1-2 ook didactische vaardigheden toe die in hogere groepen worden gebruikt, zoals het aanreiken van leuke rekenwiskundespetletjes, het geven van een klassikale instructie en het presenteren van meerdere benaderingen om een probleem op te lossen;
- Pas differentiatie toe als leerkracht: er zijn kinderen die aan het begin van groep 3 al toe zijn aan het formele rekenen, terwijl andere meer baat hebben bij een 'speelse' aanpak. Geef kinderen ruimte om zelf te experimenteren.

Onderstaande beschrijving geeft een voorbeeld van hoe men het VVE-programma kan aanvullen met een rekenmethode die spelenderwijs is opgezet en geschikt is voor kleuters maar ook voor groep 3 en verder.

Bij rekenen draait het om het scheppen van voorwaarden voor de echte start in groep 3. Dit zit in Piramide, maar we vullen het aan met de methodiek 'Fred van de rekenflat'. We proberen daarmee de kleuters zoveel mogelijk bij te brengen om het in groep 3 allemaal te kunnen bevatten. Het unieke van de rekenflat is dat het steeds om dezelfde materialen gaat, maar dat kinderen ze op hun eigen niveau gebruiken. De rekenflat is daarmee geschikt voor kleuters maar ook voor groep 3, 4 en 5. Alle materialen zitten in één kast: een toren met verschillende lades boven elkaar. Kinderen leren zo spelenderwijs omgaan met cijfers en ruimtelijke begrippen. Op het moment dat ze echt gaan rekenen, kennen ze alle getallen en benodigde begrippen, zoals meten en boven-onder-halverwege, etc. In groep 3-5 wordt de methode 'Met sprongen vooruit' gebruikt. Hiermee leren de kinderen automatiseren en handig rekenen onder de tien met behulp van 'verliefde getallen' (zoals 4 en 2).

[Op Dreef, Nieuw Venne](#)

Kinderen krijgen in groep 1-2 in ieder geval de cijfers 1 tot en met 10 aangeboden. Verder komt binnen Piramide veel aan de orde: vergelijken, classificeren, ordenen, kleuren, etc.. Rekenen is ook heel veel taal. De leerkracht van groep 3 gaat daarmee door, in de overgangperiode is die vooral bezig met begrippen en getallen. Uiteindelijk stappen we over op Pluspunt. Door Piramide is het startniveau rekenen omhoog gegaan.

[De Barte, Drachten](#)

VVE-programma's bevatten elementen die kinderen goed voorbereiden op het echte rekenen. Door goede afstemming tussen de leerkracht van groep 1-2 en de leerkracht van groep 3 is de doorgaande lijn nog te versterken.

Tot slot kan het programma 'Talentenkracht'^{xii4} inspiratie bieden over de speelse manier waarop je kinderen wiskundig/technisch inzicht kunt ontlokken. Dit programma wil antwoord vinden op de vraag welke talenten, mogelijkheden en kwaliteiten kinderen in de leeftijd van 3 tot 5 jaar hebben en op welke manier leidsters, leerkrachten en ouders deze talenten kunnen stimuleren.

4 Op www.talentenkracht.nl zijn filmpjes te zien ter inspiratie.

In veel kleutergroepen is er veel vrij spel, bijvoorbeeld in themahoeken. Voor het onderzoek van Talentenkracht nemen we kinderen apart om taakjes te doen. Voor een leerkracht is zo'n individuele benadering niet haalbaar. Maar het kan wel met groepjes van 4-5 kinderen. Medewerkers van het Freudenthal Instituut laten leidsters en leerkrachten over hun schouder meekijken, zodat ze weten hoe ze talenten kunnen ontlokken en op die manier het beste uit het kind naar boven kunnen halen bij een taak. Kinderen worden gestimuleerd om dingen zelf te ontdekken. De taak kan vrij eenvoudig zijn. Het materiaal moet wel uitdaging bieden – en de begeleider moet er stimulerende vragen bij stellen. Ook bij de themahoeken doen leidsters en leerkrachten er goed aan om aan te schuiven – en te kijken hoe ver ze de kinderen kunnen laten komen.

Freudenthal Instituut

De komende jaren wordt de aanpak verder geïmplementeerd^{xiii} – het streven is dat er in 2016 1000 'Talentenkracht-scholen' zijn. Deze basisscholen hebben een functionele aanpak voor talentontwikkeling (op het gebied van wetenschap en techniek) geïmplementeerd en delen hun opgedane kennis met een aantal volgscholen. De leeftijd van de doelgroep wordt uitgebreid van 3-5 naar 2-14 jaar.

Sociaal-emotioneel

Het versterken van de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen is een belangrijke doelstelling van veel basisscholen. Er wordt ook vaak gesproken over 'sociale competentie'. Doorlopend van 0 tot 18 worden daarbinnen drie componenten onderscheiden^{xiv}:

- **Jezelf:** het gaat hier om kennis en vaardigheden van het kind zelf. Het kind geeft richting aan zijn/haar eigen ontwikkeling in wisselwerking met de omgeving. Belangrijke vaardigheden die hier bij horen zijn initiatief nemen, zelfstandig dingen doen, opkomen voor jezelf.
- **Jezelf en de ander:** hier gaat het om kennis en vaardigheden in relatie tot anderen. Bijbehorende vaardigheden zijn aardig doen, samen spelen, imiteren, emoties herkennen, luisteren.
- **Jezelf en de groep:** hierbij gaat het om kennis en vaardigheden in relatie tot de groep, met vaardigheden als speelgoed delen, overleggen, zich aan de regels houden, conflicten oplossen.

Leerkrachten kunnen dit versterken door 'sensitieve responsiviteit' te tonen. Belangrijke leerkrachtvaardigheden daarvoor zijn het tonen van interesse en

positieve betrokkenheid, vragen serieus nemen, duidelijke regels en afspraken stellen en ruimte geven voor eigen initiatief.

Het stimuleren van de sociaal-emotionele ontwikkeling neemt in de kleutergroepen een prominente plaats in en is een belangrijk onderdeel van veel VVE-programma's. Hoe er vanaf groep 3 vorm aan wordt gegeven, is afhankelijk van prioriteiten en keuzes van de school. Algemeen beeld is dat er veel gebeurt op scholen, maar dat er nog weinig sprake is van één samenhangende of doorlopende aanpak. Oberon heeft een Beleids Evaluatie Instrument^{xv} ontwikkeld waarin scholen kunnen vaststellen of hun aanpak voor sociale competentie voldoende samenhang vertoont (afstemming tussen visie, methodieken en activiteiten en meetinstrumenten).

Een systematische aanpak begint bij het stellen van doelen, die vervolgens worden uitgewerkt in SMART doelstellingen: wat wil de school precies bereiken? Ook methodieken en leerlingvolgsystemen (bij voorkeur één voor de hele school) kunnen scholen op weg helpen. Daarvan zijn er talloze, wat het maken van een keuze moeilijker maakt. De Keuzegids sociale competentie^{xvi} geeft een totaaloverzicht van methodieken, programma's en leerlingvolgsystemen voor het basisonderwijs, met een stappenplan om tot een goede keuze te komen.

Onderstaande voorbeelden laten zien hoe scholen één lijn hebben aangebracht in hun aanpak voor sociaal-emotionele ontwikkeling.

In de groepen 1-2 wordt de hele dag door gewerkt aan de sociaal-emotionele ontwikkeling. Dit loopt door naar groep 3. De school gebruikt daarnaast op dit moment nog Viseon, maar wil graag overstappen op de SCOL, een leerlingvolgsysteem dat aansluit bij de methodiek 'Kinderen en hun sociale talenten'. Het hele schoolsysteem is er op gericht dat kinderen goed in hun vel zitten. Zo is er bijvoorbeeld een gezamenlijke start van de week in de aula, een pestprotocol en een ruziestappenplan. Eigenlijk zijn we bij de kleuters en groep 3 beter bezig dan bij de rest. Dat komt omdat de sociaal-emotionele ontwikkeling structureel aan bod komt in Piramide. De doorlopende lijn naar de hogere groepen moet nog gerealiseerd worden. Onze nieuwe methodiek 'Kinderen en hun sociale talenten' biedt daar ruimte voor.

[Op Dreef](#), [Nieuw Vennepe](#)

We hebben een leerlingvolgsysteem voor sociaal-emotionele ontwikkeling voor de hele school: SOEMO. Dat wordt een aantal keren per jaar ingevuld (digitaal en op papier). Er is een doorgaande lijn door de hele school heen voor de omgang met leerkracht, de omgang tussen kinderen onderling, faalangst, etc. We hebben een pittige schoolpopulatie, er waren 'tig' incidenten. We hebben toen enquêtes gehouden, op basis daarvan zijn we gestart met een anti-pestprogramma en weerbaarheidstrainingen (vanaf groep 4) en met gedragsregels voor de hele school. We hebben het heel strak aangepakt. Daardoor is het aantal incidenten enorm afgenomen. Dat geeft ons de ruimte om een andere manier met kinderen bezig te zijn. We hoeven geen brandjes meer blussen.

De Barte, Drachten

Motoriek

Ook op het gebied van motorische ontwikkeling kan er sprake zijn van een 'knip' tussen groep 1-2 en groep 3 en verder. Motorische ontwikkeling is doorgaans een onderdeel van de VVE-programma's (hoewel niet alle scholen dit voldoende vinden) en verschuift later wat meer naar de achtergrond. Bij motoriek kan men denken aan fijne motoriek, zoals het leren schrijven of techniek/knutselen, of aan de grovere motoriek, die geoefend wordt bij dans of gymles. Een doorgaande leerlijn op het gebied van motoriek wordt meestal door basisscholen zelf ontwikkeld. Wel zijn er methoden die zich specifiek op het technisch schrijven richten, zoals Pennenstreken van Zwijsen en Schrift van Thieme Meulenhoff. Beide methoden richten zich op groep 1 tot en met 8.

Onderstaande beschrijvingen laten zien hoe scholen zelf zijn gekomen tot een doorgaande lijn in de aanpak van de motorische ontwikkeling.

De Mytyschool Haarlem heeft enige tijd geleden een uitnodiging naar de basisscholen gestuurd met daarin de mogelijkheid om deel te nemen aan een cursus die inzicht geeft en oplossingen biedt bij kinderen met problemen op het gebied van de fijne motoriek. Aanleiding hiervoor was dat men steeds meer kinderen zag uitvallen vanwege problemen met de fijne motoriek, zoals bijvoorbeeld het niet goed kunnen vasthouden van een pen of een potlood. De inzichten uit de motoriekcursus worden gebruikt bij kinderen tot groep 7. Er wordt bijvoorbeeld gebruik gemaakt van zogenaamde wiebelkussens, waardoor kinderen zich bewust worden van hun lijf en automatisch gecorrigeerd worden. De tutor van groep 1-2 heeft zich voor de cursus opgegeven. “Ik kan nu vroeg signaleren of een kind extra ondersteuning nodig heeft. Veel problemen kan ik zelf aanpakken. Maar ik kan nu ook bepalen of een leerling doorverwezen moet worden naar de kinderfysio of dat ik beter de preventieve ambulante begeleider kan inschakelen.”

Ook het fysiek voorbereiden op het leren schrijven krijgt veel aandacht. “In de kleuterperiode scheppen we de voorwaarden voor groep 3 en verder.” Het accent in de doorgaande lijn naar groep 3 en verder ligt hiermee op de fysieke, motorische voorwaarden om goed te kunnen leren schrijven.

Op Dreef, Nieuw Vennep

Binnen Ko-Taal misten we de mogelijkheid om aan de motoriek te werken door middel van knutselen. Dit doen de leerkrachten er zelf nog bij, aanvullend op Ik & Ko. Het gaat dan om knippen, plakken, kleien, spelen met toestellen en bijvoorbeeld voorbereidende schrijfoefeningen zoals het tekenen van golfbewegingen.

Twelingen, Eindhoven

5. Praktijktips voor scholen

We sluiten deze brochure af met enkele concrete tips voor het versterken van de doorgaande lijn van groep 1-2 naar groep 3 en verder. Dit illustreren we met citaten van de geïnterviewde scholen.

Investeer in onderlinge afstemming

Neem meerdere personen op in de planning, niet alleen leerkrachten van groep 1-2 maar ook van groep 3 (en verder) en de intern begeleider.

“Het kost veel tijd en energie om de doorgaande lijn goed neer te zetten, het komt niet vanzelf. Het moet door het hele team gedragen en uitgevoerd worden – het moet niet één ding van één iemand zijn.”

Werk doelgericht

Formuleer tussen- en einddoelen, en check of deze ook behaald worden.

“Als kinderen met enorme taalachterstanden binnenkomen, verhoog dan de hoeveelheid tijd die je aan taal besteedt. Ga effectiever werken, schaf de crea-middag af, en zet meer tijd in op taal. Ga terug naar de kern.”

Zorg voor warme overdracht

Als de leerkracht van groep 3 aan de start meteen weet wat het niveau van de kinderen is, kan hij/zij daar direct op aansluiten en meer ‘op maat’ werken.

“Als de overdracht van groep 2 naar 3 zorgvuldig is, weet de leerkracht direct welke kinderen baat hebben bij extra instructie, welke kinderen met het basisprogramma mee kunnen draaien en welke kinderen al min of meer zelfstandig kunnen werken. Klassikaal allemaal dezelfde leesinstructie en verwerking is dan verleden tijd.”

Maak wederzijds gebruik van elkaars 'verdiensden'

VVE-programma's sluiten nauw aan bij de (individuele) ontwikkeling van het kind, een groot aantal principes uit deze programma's is ook toepasbaar in groep 3 en verder. Daarnaast is het zinvol om in groep 1-2 al te starten met de voorbereidingen voor het leren lezen.

"Het helpt echt als er veel aan fonemisch bewustzijn wordt gedaan, bijvoorbeeld door te spelen met klanken en letters. Vroeger dachten we dat kinderen er aan toe moesten zijn om deze vaardigheden te ontwikkelen, nu weten we dat we het al eerder systematisch moeten aanbieden op een voor kinderen betekenisvolle manier."

Neem de eigen schoolsituatie als uitgangspunt

Blijf de dingen doen die al goed lopen, gooi niet alles overboord.

"Probeer niet te rigide vast te houden aan wat er vanuit het programma wordt voorgeschreven, maar pas de dingen zo nodig aan aan de eigen schoolsituatie. Je moet wel adem kunnen halen."

Geraadpleegde literatuur

- i Vegter, J., & Schonewille, J. (2006). *Kaleidoscoop: een educatieve aanpak voor groep 3 en verder*. Utrecht: NJI.
- ii Van de Kreeke, N., & Groeneveld, E. (2007). *Ko heeft praatjes. Zo stimuleert u de mondelinge communicatie in groep 3*. Rotterdam: CED-groep.
- iii Breebaart, D., & Van Weringh, B. (2005). *Handleiding Piramide in groep 3*. Arnhem: Cito.
- iv Ahlers, L. (2007). *Een goede leesstart. Doorgaande leeslijn 3-13 jarigen*. Amersfoort: CPS.
- v Vernooy, K. (2006). Schakelklassen en effectief leesonderwijs. Presentatie Den Haag, juni 2006.
- vi Spaans, G., & Leenders, Y. (2008). *Samen op weg naar betere taal- en leesresultaten*. Advies en Educatie, november 2008.
- vii Zie www.taalpilots.nl
- viii Zie www.rekenpilots.nl
- ix Gelderblom, G. (2009). *Iedereen kan leren rekenen*. Utrecht: PO-raad.
- x Treffers, A., Van den Heuvel-Panhuizen, M., & Buys, K. (1999). *Jonge kinderen leren rekenen. Tussendoelen annex leerlijnen*. Groningen: Wolters Noordhof.
- xi Baltussen, M., Klep, J., & Leenders, Y. (1997). *Wiskunde-avonturen met jonge kinderen*. De wiskundige ontwikkeling in het onderwijs aan jonge kinderen. Amersfoort: CPS.
- xii Van Benthem, J., Dijkgraaf, R., & De Lange, J., (2005). *Talentenkracht*. Amsterdam/Utrecht.
- xiii Denktank wetenschap en techniek (2009). *Masterplan ruimte voor talent, ruimte voor wetenschap en techniek 2011-2016*. Talentontwikkeling tussen 2-14 jaar. Den Haag: Platform Bèta Techniek.
- xiv Walraven, M., Oomen, C., Klein, T., & Appelhof, P. (2006). *Sociale competentie en participatie in beeld. Een begrippen- en analysekader*. Utrecht: Oberon.
- xv Walraven, M., Oomen, C., Klein, T., & Appelhof, P. (2006). *Sociale competentie en participatie in beeld. Een beleids Evaluatie Instrument*. Utrecht: Oberon.
- xvi Roede, E., & Joosten, F. (2008). *Keuzegids sociale competentie. Methoden voor het onderwijs*. Amsterdam/Rotterdam: SCO-Kohnstamm Instituut en CED-groep.

Met dank aan...

- OBS De Barte, Drachten. Harm Blumers (directeur) en Ellie Otten (leerkracht schakelgroep 1/2).
- Basisschool Onder de Kastanje, Sittard. Regien Hoedemakers (leerkracht).
- Basisschool Op Dreef, Nieuw Venne. Piet Hoogerwerf (directeur) en Plonie Spijker (tutor groep 1/2).
- OBS Het Startblok, Schiedam. Jorien Desjardijn (VVE-coördinator).
- Basisschool Tweelingen, Eindhoven. Moniek van Rooij (adjunct-directeur) en Rensie van Kemenade, (leerkracht groep 1/2)
- Van Kampenschool, Vlaardingen. Niek van der Mark (directeur).
- CED-groep. Anja de Rooij (expert VVE) en Suze van de Pol (expert VVE).
- Freudenthal Instituut. Willem Uittenbogaard (expert rekenen-wiskunde).

Deze brochure maakt onderdeel uit van het ondersteuningstraject bij de Agenda 'Focus op vroegschoolse educatie'

Projectorganisatie

De ondersteuning van schoolbesturen en scholen bij de Agenda 'Focus op vroegschoolse educatie' wordt uitgevoerd door het onderzoeks- en adviesbureau Oberon te Utrecht. De coördinatie is in handen van een projectgroep met als leden:

- Wendy de Geus, Oberon, projectleider
- Ron Davids, Bond KBO, lid projectgroep namens de gezamenlijke onderwijsorganisaties
- Jo Kloprogge, zelfstandig adviseur en lid van de projectgroep

Informatie

Voor meer informatie kunt u een bericht sturen naar info@focusvroegschool.nl.